

Marcin Pytel
(Lublin)

Formularze dyspozycji czynności prawnych
na dokumentach książąt wielkopolskich do 1296 r.
– cz. 1: zamiana, kupno-sprzedaż i zastaw

ZARYS TREŚCI: Artykuł jest poświęcony formularzom dyspozycji dokumentów książęcych w Wielkopolsce. W pierwszej jego części zajmuję się formularzami zamiany, kupna-sprzedaży i zastawu. Analizuję te formularze z punktu widzenia dyplomatyki, tak jak dotąd analizowano pozostałe części formularza średniowiecznego dokumentu.

SŁOWA KLUCZOWE: dyplomatyka, dyspozycja, formularze czynności prawnych, zamiana, kupno-sprzedaż, zastaw, Wielkopolska XIII w.

ABSTRACT: The article is devoted to the disposition forms of ducal documents in Wielkopolska (Great Poland). Its first part discusses the forms for exchange, purchase/sale, and security. The forms are analyzed from the perspective of diplomatics, as have the remaining parts of the form of the medieval documents been so far analyzed.

KEYWORDS: diplomatics, disposition, forms for legal transactions, exchange, purchase/sale and security, Wielkopolska of the 13th century.

W niniejszym studium chciałbym pokazać rozbiór formularza dyspozycji dokumentów książąt wielkopolskich w najważniejszych sprawach, w których wystawiali dokumenty: nadania, zamiany, kupna-sprzedaży czy też zastawu¹. Spróbu-

¹ Praca ta, jak i kolejna jej część stanowią fragmenty mojej rozprawy doktorskiej napisanej na zadany temat. W tym miejscu składam serdeczne podziękowania mojemu promotorowi Panu Profesorowi Krzysztofowi Skupieńskiemu za możliwość napisania tej pracy. Osobno dziękuję Recenzentowi Panu Profesorowi Tomaszowi Jurkowi za jej wnikliwą lekturę. Niestety

ję pokazać, że analiza dyplomatyczna ma zastosowanie również do tych części dokumentu, które, jak dotąd, były zasadniczo pomijane w studiach formularza. Uważam, że dyspozycję daje się analizować tradycyjnymi metodami dyplomatyki. Wybór wielkopolskiej dyplomatyki książęcej za przedmiot rozważań był spowodowany zaś wysoko zaawansowanym stanem badań². W pierwszej części przedstawię rozbiór formularza zamiany, kupna-sprzedaży oraz zastawu, w kolejnej części najbardziej rozbudowany formularz nadania. Przy podziale doku-

drugiemu Recenzentowi śp. Panu Profesorowi Józefowi Szymańskiemu nie zdążyłem już podziękować za Jego uwagi.

² Rozbioru dyktatu interesujących mnie dokumentów na podstawie analizy klasycznych formuł dokonano już w literaturze dla wszystkich wielkopolskich dokumentów książęcych sprzed końca XIII w. Zob.: K. Maleczyński, *Studia nad dyplomami i kancelarią Odonica i Laskonogiego 1202–1239*, Lwów 1928; Z. Kozłowska-Budkowa, recenzja: K. Maleczyński, *Studia nad dyplomami Odonica i Laskonogiego 1202–1239*, Lwów 1928, „Kwartalnik Historyczny”, t. 43, 1929, s. 46–61; S. Kętrzyński, *Michał i Konrad, dwaj dyktatorzy kancelarii wielkopolskiej w połowie XIII w.*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci O. Balzera*, t. 1, Kraków 1925, s. 21–30; M. Bielińska, *Kancelarie i dokumenty wielkopolskie XIII w.*, Wrocław 1967; F. Sikora, *Dokumenty i kancelarie Przemysła I oraz Bolesława Pobożnego 1239–1279 na tle współczesnej dyplomatyki wielkopolskiej*, Wrocław 1969; S. Krzyżanowski, *Dyplomy i kancelaria Przemysła II. Studium z dziejów dyplomatyki polskiej XIII w.*, „Pamiętnik Akademii Umiejętności, Wydział Historyczno-Filozoficzny”, t. 8, 1890, s. 122–192, oraz K. Maleczyński, *Zarys dyplomatyki polskiej wieków średnich*, cz. 1, Wrocław 1951, s. 153–189. Na podstawie powyższej literatury uznaję proveniencję wielkopolskiej kancelarii książęcej następujących dyplomów: 1. Kancelaria Przemysła I oraz Bolesława Pobożnego: *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. I–II, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1877–1881 (dalej: KDW), t. I, nr 258, 272, 281, 292, 295, 296, 315, 325, 330, 333, 335, 340 – dokumenty dyktatu Michała; ibidem, nr 240, 253, 277, 301, 306, 316, 320, 321, 329, 336, 347, 353 – dokumenty dyktatu Konrada; ibidem, nr 359, 360, 363, 364, 368, 389, 401, 413, 420, 430, 433, 434, 436 – dokumenty dyktatu Macieja; ibidem, nr 322, 355, 377, 381, 424; *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, wyd. A. Gąsiorowski, H. Kowalewicz, t. VI, Warszawa 1982 (dalej: KDWielkop.), t. VI, nr 13 – dokumenty dyktatu Piotra; KDW, t. I, nr 412, 415, 418 – dokumenty dyktatu Andrzeja; ibidem, nr 432, 443, 449, 460 – dokumenty dyktatu Świętosława; ibidem, nr 379, 419, 421, 427, 435, 441, 447, 448 – dokumenty dyktatu pisarzy kancelarii książęcej nierozpoznanych z imienia; ibidem, nr 302, 305 (falsyfikat, ale oparty na dokumencie dyktatu kancelarii książęcej), 366, 416 (dyplom prawdopodobnie spisany przez Andrzeja) – dokumenty prawdopodobnie spisane przez pracowników kancelarii książęcej, 2. Kancelaria Przemysła II, ibidem, t. I, nr 470, 474, 478, 482, 491, 494, 497, 503, 512, 513, 514, 516, 532, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 542, 543, 545, 555, 572; KDWielkop., t. VI, nr 27 – dokumenty spisane przez Tiloną; KDW, t. I, nr 549, 568, 573, 578, 579, 582; KDW, t. II, nr 619, 621, 625, 642, 643, 674, 677, 678, 680, 685, 686, 687, 689, 693, 694, 701, 702, 706, 732 – dokumenty spisane przez Jaśka; ibidem, nr 634, 640, 665, 670, 726 – dokumenty spisane przez Erwina; KDW, t. I, nr 571; KDW, t. II, 632, 704, 718, 730, 733 – dokumenty spisane przez Mikołaja; KDW, t. I, nr 500 – dokument spisany przez Stanisława; ibidem, nr 569 – dokument spisany przez Jakuba; KDW, t. II, nr 664 – dokument spisany przez Piotra; KDW, t. I, nr 485, 488, 564 – dokumenty spisane przez pracowników kancelarii książęcej nierozpoznanych z imienia.

mentów na wystawiane *in negotiis propriis* oraz *alienis* księcia, idę tu za klasyfikacją Krzysztofa Skupieńskiego³.

1. Zamiana

W badanym materiale można wyróżnić dwa rodzaje zamiany dóbr ze względu na obowiązującą moc trwania, tj. zamianę wieczystą oraz zamianę czasową⁴. Zamiana wieczysta występuje w zdecydowanej większości przypadków. Z zamianą czasową spotykamy się tylko w jednym dokumencie Bolesława Pobożnego, wystawionym w 1277 r., którym książę dokonał zamiany z cysterkami z Ołoboku wsi Białej na wieś Bolesławiec w celu wybudowania zamku, po czym obie strony powróciły do poprzedniego stanu posiadania⁵.

Na formularz zamiany wg rozbioru R. Taubenschlaga składały się następujące formuły: ogólnikowe stwierdzenie, iż strony przeprowadziły zamianę pewnych dóbr, stwierdzenie, iż jedna strona przeniosła nieruchomość, a w zamian za nią otrzymała inną, oświadczenie drugiej strony, iż w drodze zamiany przeniosła na pierwszą pewną nieruchomość, stwierdzenie, że w drodze zamiany strona nabyła pewną nieruchomość od strony przeciwnej, wzmianki informujące, że zamiana została dokonana po dokładnym namyśle, klauzule, w których kontrahent deklarował, iż ustępuje prawa, jakie on dawniej posiadał, jak też klauzule mające za przedmiot niewnoszenie skarg i zawierające przyrzeczenie obrony oraz ogólne formuły znane z kontraktu kupna-sprzedaży⁶.

Formularz zamiany w ujęciu K. Skupieńskiego charakteryzowała różnorodność schematów. W nielicznych analizowanych przez tegoż badacza dokumentach czynność zamiany określano zazwyczaj czasownikiem *cambiare*. Do formularza nadania miała ją przybliżyć formuła dewocyjna⁷.

Wśród dokumentów książąt wielkopolskich, zawierających opis transakcji zamiany, można wydzielić dokumenty wystawiane *in negotiis propriis* księcia⁸

³ K. Skupieński, *Funkcje małopolskich dokumentów w sprawach prywatnoprawnych do roku 1306*, Lublin 1990, s. 35–37.

⁴ Idę w tym miejscu za P. Dąbkowskim, *Prawo prywatne polskie*, Lwów 1910, s. 519.

⁵ KDW, t. I, nr 471.

⁶ R. Taubenschlag, *Formularze czynności prawno-prywatnych w Polsce XII i XIII w.*, „Studia nad Historią Prawa Polskiego”, t. 12, 1930, s. 25–30.

⁷ K. Skupieński, op. cit., s. 36.

⁸ KDW, t. I, nr 139, 159, 177, 243, 282, 299, 301, 315, 320, 347 (wprawdzie na tym dyplomie zamiana dóbr została jedynie wzmiankowana na końcu postanowień zawartych w dyspozycji), 424, 436, 465, 471, 500, 595 (220a) – falsyfikat, 606 (419a); ibidem, t. II, nr 689.

oraz *in negotiis alienis*⁹. Pierwszy wielkopolski dokument książęcy, zawierający opis transakcji zamiany, to dokument Mieszka III z 1177 r., zawierający potwierdzenie zamiany dokonanej pomiędzy klasztorem w Lubiążu, a Konradem i Mojkiem, braćmi Stogniewa¹⁰. Z następnymi przypadkami zamiany, biorąc pod uwagę kontrahentów z terenów Wielkopolski, spotykamy się w latach 30. XIII w.¹¹ Następnie dokumenty zamiany wystawiano regularnie przez całe trzynaste stulecie, tak że można odnotować 44 wypadki zamiany dóbr¹². Niemniej rzeczą charakterystyczną wydaje się być, iż o ile w okresie kończącym się wraz z objęciem tronu wielkopolskiego przez Przemysła II przeważają dokumenty zamiany *in negotiis propriis*, tak w czasie rządów Przemysła II ten typ dokumentu prawie całkowicie zanika, za to gwałtownie wzrasta ilość dokumentów wystawianych *in negotiis alienis*¹³. W latach 80. oraz 90. trzynastego stulecia liczba takich dyplomów wzrasta prawie dwukrotnie w stosunku do dokumentów z lat 1251–1270¹⁴, podczas gdy dla lat 70. jest trzykrotnie większa¹⁵. Ogólna natomiast liczba dokumentów zamiany w dwóch ostatnich dziesięcioleciach XIII w. utrzymuje się na poziomie z lat 1251–1270¹⁶ i jedynie w następnym dziesięcioleciu spada do poziomu z pierwszej połowy XIII w.¹⁷

W zachodniej literaturze, dla okresu karolińskiego, wyrażono przypuszczenie, iż dokumenty zamiany były wystawiane w kilku egzemplarzach, przeznaczonych dla stron uczestniczących w akcji prawnej¹⁸. W literaturze polskiej ten aspekt nie został, jak dotąd, poruszony. Jednakże wśród XIII-wiecznych dokumentów wielkopolskich możemy wskazać na trzy wypadki wystawienia kilku dyplomów dotyczących jednej zamiany. Pierwszym przykładem jest zamiana dziesięcin pomiędzy klasztorem w Łądzie a arcybiskupem gnieźnieńskim Jaku-

⁹ *Kodeks dyplomatyczny Śląska*, t. I, wyd. K. Maleczyński, Wrocław 1951 (dalej: KDŚl.), t. I, nr 59; KDW, t. I, nr 295, 335, 340, 360, 395, 408, 491, 513, 514, 537, 566, 577, 579; *ibidem*, t. II, nr 618, 619, 629, 631, 644, 678, 685, 698, 720, 721, 730, 731.

¹⁰ KDŚl., t. I, nr 59.

¹¹ KDW, t. I, nr 139, 159, 177.

¹² Por. jak w następnym przypisie.

¹³ Zob. aneks nr 1.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ P. Depreux, *The Development of Charters Confirming Exchange by the Royal Administration (Eighth – Tenth Centuries)*, [in:] *Charters and the use of the written word in medieval society*, ed. by K. Heidecker, Brepols 2000, s. 47.

bem Świnką, kiedy wystawiono trzy dokumenty, dotyczące tej samej transakcji. 24 VIII 1288 r. jednocześnie wystawili dokumenty arcybiskup Jakub Świnka dla opactwa łądzkiego oraz opat łądzki Gerard dla arcybiskupstwa gnieźnieńskiego¹⁹. 3 IX tegoż roku Przemysław II konfirmował swoim dyplomem zawartą transakcję²⁰. Drugi wypadek wystawienia trzech dokumentów, dotyczących jednej transakcji zamiany, odnotowuję dokładnie w tym samym czasie, co w poprzednim przypadku. 23 IV 1288 r. Przemysław II wystawił dokument potwierdzający dokonaną zamianę dziesięcin pomiędzy arcybiskupstwem gnieźnieńskim a klasztorem w Byszewie²¹. Następnie, ale dopiero w dwa lata później 21 X 1290 r., dokumenty w sprawie tej samej zamiany dziesięcin, wystawili zarówno arcybiskup gnieźnieński Jakub Świnka, jak i opat klasztoru byszewskiego²². Z kolejnym wypadkiem wystawienia, tym razem dwóch dokumentów dotyczących zamiany, mamy do czynienia w 1282 r., kiedy to benedyktyni z Lubinia dokonali zamiany wsi ze Stefanem, kasztelanem krobieńskim. Tym razem żadna ze stron uczestniczących w transakcji nie wystawiła żadnego dyplomu. Wystawcą dokumentów przeznaczonych dla obu stron był albowiem książę Przemysław II²³. Nie wiem, czy opisane przed chwilą przypadki stanowią odosobnione, czy reprezentatywne przykłady dla pozostałych wypadków zamiany, a brak dokumentów wszystkich stron uczestniczących w zamianie należy tłumaczyć czynnikami, wpływającymi na konserwację źródeł. Za pierwszą możliwością świadczyć mogłaby wyjątkowa troska o dokument, jaką wykazywali cystersi łądzcy oraz benedyktyni lubińscy, za drugą dwustronny charakter czynności prawnej zamiany. Drugą możliwość zdaje się również wspierać okoliczność istnienia dokumentu Tomasza, opata klasztoru w Mogilnie, wystawionego 14 IX 1297 r., dotyczącego również zamiany dziesięcin z arcybiskupem gnieźnieńskim Jakubem Świnką²⁴. Nie znam wprawdzie dokumentu arcybiskupa, wystawionego dla opata mogileńskiego, jednakże jego istnienie wydaje się wielce prawdopodobne. Wątpię,

¹⁹ KDW, t. II, nr 630; KDWielkop., t. VI, nr 35.

²⁰ KDW, t. II, nr 631.

²¹ Ibidem, t. II, nr 618.

²² Ibidem, t. II, nr 655, 656.

²³ Ibidem, t. I, nr 513 oraz 514. Oba dyplomy spisał pisarz kancelarii książęcej Tilo, przy czym pierwszy z wymienionych tu dyplomów zaopatrzone w datę dzienną 28 VII, a drugi nie. Dodajmy, iż oba dyplomy różnią się nieznacznie w dyspozycji. Por. oba teksty przytoczone poniżej w tekście, przy okazji rozbioru schematów redakcyjnych formularza zamiany, stosowanych przez poszczególnych redaktorów dokumentów książąt wielkopolskich sprzed końca XIII w.

²⁴ KDWielkop., t. VI, nr 55.

aby dla opata wystarczał, za tytuł prawny, jedynie własny dokument spoczywający w archiwum arcybiskupim. Jednakże jeśli nawet to przypuszczenie okazałoby się słuszne, to jednakże nie możemy żadną miarą pokusić się o odpowiedź na pytanie, od kiedy wystawiano dokumenty wszystkich stron uczestniczących w transakcji zamiany? Mogę przecież śmiało przyjąć, iż w 1177 r. ani cystersi z Lubiąza, ani Konrad i Mojek nie wystawili własnych dyplomów.

Rozpatrując formularz zamiany od strony formalnej stwierdzić można, generalnie rzecz biorąc²⁵, brak jakichkolwiek charakterystycznych schematów redakcyjnych dla poszczególnych pisarzy badanych dokumentów książęcych. Jednakże, jako charakterystyczną okoliczność można wskazać cechę występowania formuły obecności władcy nie licząc najstarszego dyplomu zawierającego opis transakcji zamiany²⁶, z jednym wyjątkiem²⁷, wyłącznie na dokumentach redakcji kancelarii książęcej za panowania Przemysła I oraz Bolesława Pobożnego²⁸, podczas gdy za Przemysła II formuła ta występowała już na dokumentach, bez względu na pochodzenie kancelaryjne²⁹. Formuła obecności władcy jest obecna 22-krotnie, wyłącznie na dokumentach zamiany *in negotiis alienis*³⁰, na których to zabrakło jej tylko raz³¹. Podobnie ma się rzecz z konfirmacją książęcą, obecną wyłącznie na dyplomach książęcych wystawianych *in negotiis alienis*³². Jednakże konfirmacja książęca na 23 dokumenty z omawianej grupy pojawiła się już tylko 13 razy³³.

Dokumenty książęce zamiany, wystawiane *in negotiis alienis* charakteryzował również zwrot, dla którego przyjąłem nazwę oświadczenie woli sprawcy³⁴.

²⁵ Pomijam tu przykład dwóch dokumentów Przemysła II dla benedyktynów w Lubiniu, zredagowanych przez Tiloną, datowanych kolejno na 28 VIII 1282 r. oraz bez daty dziennej na 1282 r., które choć wystawione zostały w różnych miejscowościach: pierwszy w Lubiniu, drugi w Grabonogu, stanowią dwa egzemplarze jednego dokumentu w jednej sprawie. Por. KDW, t. I, nr 513 z KDW, t. I, nr 514. Zob. również przytoczone poniżej przykłady dokumentów zamiany posiadające wspólny dyktat.

²⁶ KDŚl, t. I, nr 59.

²⁷ KDW, t. I, nr 408. W sprawie ustalenia przynależności kancelaryjnej dokumentu – patrz przypis nr 2.

²⁸ Ibidem, t. I, nr 295, 335, 360.

²⁹ Ibidem, nr 408, 513, 514, 537, 566, 577, 579; ibidem, t. II, nr 631, 644, 685, 698, 720, 721, 730, 731.

³⁰ Por. w drugiej części naszego studium.

³¹ KDW, t. I, nr 395.

³² KDŚl, t. I, nr 59; KDW, t. I, nr 360, 408, 577; ibidem, t. II, nr 618, 629, 631, 644, 660, 685, 698, 720, 721.

³³ Por. jak w poprzednim przypisie.

³⁴ Zob. drugą część pracy.

Wśród badanych dokumentów pojawił się on sześciokrotnie³⁵, w tym trzy razy na dokumentach przeznaczonych dla biskupstwa poznańskiego³⁶, a dwukrotnie na dyplomach paradayskich³⁷. Na dokumentach zamiany nie występowała natomiast w ogóle formuła motywacyjna.

Przyglądając się dokumentom zawierającym opis transakcji zamiany, stwierdzić możemy ponadto występowanie czasem, na jednym dyplomie, opisu innej czynności prawnej³⁸, przy czym jest to zawsze udzielenie immunitetu³⁹, bądź, jak w jednym wypadku, konfirmacja wcześniej otrzymanych zwolnień⁴⁰. Godny odnotowania wydaje się być również fakt, iż wszystkie badane dokumenty zamiany okazują się autentykami⁴¹.

Przy rozbiorze formularza transakcji zamiany wskazać można na dwie charakterystyczne formuły:

1.1. Formuła zamiany.

1.2. Klauzule precyzujące warunki zamiany.

1.1. Formuła zamiany

Formuła ta obecna była na wszystkich dokumentach, zawierających opis transakcji zamiany. Zawsze wskazywała na obu kontrahentów, na przedmioty transakcji oraz na samą czynność prawną. Na dokumentach ksiąg wielkopolskich czynność zamiany oddawano na kilka sposobów⁴². Posługiwano się tu bądź jedynie

³⁵ KDW, t. I, nr 295, 335, 579; ibidem, t. II, nr 631, 730, 731.

³⁶ Ibidem, t. I, nr 579; ibidem, t. II, nr 730, 731, z których ibidem, t. I, nr 579 spisał pisarz kancelarii książęcej Jaśko, a KDW II, Mikołaj. Biskupstwo poznańskie było w XIII w. w Wielkopolsce głównym promotorem dokumentów zaopatrywanych w swym formularzu w oświadczenie woli sprawcy. W tej sprawie zob. rozbiór omawianego w tej chwili zwrotu w drugiej części niniejszej pracy.

³⁷ Ibidem, t. I, nr 295, zredagowany przez Michała, pisarza kancelarii książęcej, o czym zob. przypis nr 2, oraz ibidem, t. I, nr 335. Pozostałym odbiorcą dokumentu zamiany, zaopatrzonego w oświadczenie woli sprawcy, było arcybiskupstwo gnieźnieńskie.

³⁸ Na ibidem, t. I, nr 243, 310 jest to nadanie, połączone na ostatnim z wymienionych tu dyplomów z oznaczeniem granic, na ibidem, t. I, nr 340 jest to sprzedaż, a na ibidem, t. I, nr 606 (419a) lokacja na prawie niemieckim. Przypadki konfirmacji książęcej zamiany dóbr wymienione zostały w następnym przypisie.

³⁹ Ibidem, t. I, nr 139, 177, 299, 315, 320, 360, 395, 465, 486, 491, 537; ibidem, t. II, nr 678, 685.

⁴⁰ Ibidem, t. I, nr 315.

⁴¹ Por. w literaturze przytoczonej w przypisie nr 2.

⁴² Por. z rozbiorem formularza zamiany dokonany przez R. Taubenschlaga, op. cit., s. 25–30.

czasownikami: *commuto*⁴³ oraz *permuto*⁴⁴, bądź ogólnymi zwrotami stwierdzającymi, iż obie strony przeprowadziły zamianę dóbr: *fecerunt ordinationem sive commutationem*⁴⁵, *commutationem fecimus*⁴⁶, *confessus est talem commutationem*⁴⁷, *protestatus est...talem commutationem*⁴⁸, *permutationem fecimus*⁴⁹, *iniit commutationem*⁵⁰, *pro commutatione*⁵¹, *ordinacio seu permutacio...interuenit*⁵², *permutationes...inierunt*⁵³, *per modum commutationis*⁵⁴, *concambium...fecisti*⁵⁵, *in concambium susceperunt*⁵⁶, *talem...celebrare commutationem*⁵⁷, *feci cambium*⁵⁸, bądź wreszcie czynność zamiany oddawano opisowo za pomocą wyrażzeń charakterystycznych dla formuły nadawczej⁵⁹ i formuły tradycji⁶⁰ formularza nadania⁶¹. Natomiast czynność odebrania przedmiotu zamiany oddawano albo za pomocą czasownika *recipio*⁶², albo pomijano ten ostatni, posługując się przyimkiem *pro*⁶³, czy wreszcie całą czynność przedstawiając opisowo⁶⁴.

⁴³ KDW, t. I, nr 177, 243, 395.

⁴⁴ Ibidem, t. I, nr 320, 579.

⁴⁵ Ibidem, t. II, nr 644.

⁴⁶ Ibidem, t. I, nr 301, 315, 340, 347, 408, 465, 513, 514, 537, 566, 606 (419a); ibidem, t. II, nr 631, 678, 689, 721 (tu z dodatkowym określeniem zamiany jako *perpetuam*), 730.

⁴⁷ Ibidem, t. I, nr 295.

⁴⁸ Ibidem, nr 335.

⁴⁹ Ibidem, nr 360; ibidem, t. II, nr 619, 731.

⁵⁰ Ibidem, t. I, nr 577.

⁵¹ Ibidem, t. I, nr 486 (tu z dodatkowym określeniem zamiany jako *sufficienti*), 491.

⁵² Ibidem, t. II, nr 698.

⁵³ Ibidem, nr 720.

⁵⁴ Ibidem, t. I, nr 436.

⁵⁵ KDŚl, t. I, nr 59.

⁵⁶ KDW, t. I, nr 392.

⁵⁷ Ibidem t. II, nr 685.

⁵⁸ Ibidem, t. I, nr 139, 159.

⁵⁹ Ibidem, t. I, nr 139, 159, 177, 243, 282, 295, 299, 301, 315, 320, 335, 340, 347, 360, 408, 424, 436, 471, 491, 500, 537, 566, 577, 606 (419a); ibidem, t. II, nr 618, 619, 629, 631, 644, 678, 685, 689, 698, 720, 721, 730, 731.

⁶⁰ Ibidem, t. I, nr 347, 360, 606 (419a); ibidem, t. II, nr 629, 678.

⁶¹ Patrz druga część mojej pracy.

⁶² Tak na KDW, t. I, nr 282, 295, 335, 340, 347, 360, 436, 471 (tu dodatkowo posługując się również czasownikiem *accipio*), 486, 537, 577, 579; ibidem, t. II, nr 619, 644, 698, 720, 721, 730, 731. Na ibidem, t. I, nr 310 i 566 w miejsce czasownika *recipio* użyto czasownika *accipio*.

⁶³ Tak na ibidem, t. I, nr 139, 159, 177, 243, 299, 301, 315, 320, 395, 500, 513, 514; ibidem, t. II, nr 678, 689.

⁶⁴ Tak na ibidem, t. I, nr 392 (tu dla redaktora dokumentu wystarczyło jedynie wskazanie na samą transakcję: *in concambium susceperunt*), 408 (jak w poprzednim przypadku i tu posłużono się zwrotem *suscipientes...in concambium*), 465 (gdzie użyto tylko samego określenia

1.2. Klauzule precyzujące warunki zamiany

Na dokumentach zawierających transakcję zamiany występował szereg klauzul, które przedstawiały dalsze zobowiązania, jedno- lub dwustronne. Mamy tu do czynienia zarówno z klauzulą charakterystyczną dla formularza kupna-sprzedaży, przekazaniem dodatkowej sumy pieniędzy⁶⁵, jak również ze zwykłymi zastrzeżeniami, obecnymi też na formularzach innych czynności prawnych: wiecznego pobierania dziesięciny z zamienionej wsi⁶⁶, czy zatrzymania wsi zamieszkałej przez ludność służebną, będącą przedmiotem zamiany⁶⁷. Czynność przekazania, obok nieruchomości, dodatkowej sumy pieniędzy, jest również charakterystyczna dla zamiany dóbr w Polsce średniowiecznej. Mamy tu do czynienia z formą zamiany dóbr o różnej wartości⁶⁸. Wówczas opis transakcji zamiany bywał uzupełniany formułami charakterystycznymi dla formularza

transakcji zamiany *fecimus commutationem*), 491 (*pro commutatione*), 606 (419a) (posługując się jedynie terminem charakterystycznym dla określenia transakcji zamiany *commutationem fecimus*); ibidem, t. II, nr 631 (tu nie posłużono się żadnym dodatkowym terminem wskazującym na zamianę, poza samym określeniem transakcji), 685 (*ratione commutationis*); KDŚI, t. I, nr 59 (na którym występuje jedynie określenie zamiany jako *concampium*).

⁶⁵ KDW, t. I, nr 295: *memorati vero fratres eidem comiti septem marcas argenti ad villam suam addiderunt*, 491: *In maioris vero roboris firmitatem, fratres claustrum supradicti sepe dicitis militibus dederunt sexaginta marcas argenti Brandenburgensis, commutationem prenotam (sic!) firmare cupientes*, 566: *Sepe etiam dictus abbas suusque conventus comiti Burchardo prefato viginti marcas usualis argenti ad hereditatem dictam superius addiderunt*; 579: *recipientes ad hoc quadraginta marcas argenti, quas coram nobis confessi sunt se ab eodem ex integro recepisse*; ibidem, t. II, 721: *addens eis nichilominus idem dominus episcopus pro supplemento mansum unum Flammingicum in Galanzowo, ubi Bosidarius est scoltetus, vel decem marcas argenti usualis pro eodem manso libero*, 730: *... et receperunt ab eo... et triginta marcas argenti*, 731: *... et in melioracionem terre dictorum Bartholomei et fratris sui, dominus episcopus triginta marcas usualis argenti dedit eis, quas triginta marcas confessi sunt coram nobis integraliter recepisse*. Por. również przedmiot zamiany obecna na KDW, t. I, nr 335: *recipiens ab ipsis hereditatem domus ipsorum que Gorca apellatur, cum decem marcis argenti, cum quatuor bubus, cum seminibus et cum omnibus aliis hutilitatibus que tunc temporis in villa prefata inueniebantur, eodem iure perpetuo cum omnibus suis successoribus possidendam*. Tym samym uzyskiwałyby się liczbę trzech dyplomów transakcji zamiany uzupełnianych o określenie dodatkowej sumy pieniędzy, przeznaczonych dla jednego odbiorcy, cystersów w Paradyżu: ibidem, t. I, nr 295, 335 oraz 491. Odbiorcą ibidem, t. I, nr 566 jest klasztor w Obrze, na którego redakcję dyplomów miał wyraźny wpływ klasztor cystersów z Paradyża, o czym zob. przypis nr 2.

⁶⁶ Ibidem, t. I, nr 320: *ea videlicet condicione, ut decima in Waliszewo et Solecz loco decime de Thymmienik semper sint percepturi*.

⁶⁷ Ibidem, t. I, nr 282: *Villam vero quam predictus Goscu cum filiis suis et filiis fratris sui inhabitant, predictus dominus episcopus cum canonicis suis pro ecclesia Poznaniensi retinuerunt*.

⁶⁸ P. Dąbkowski, op. cit., s. 520 oraz J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1, Warszawa 1964, s. 313.

kupna-sprzedaży⁶⁹. Cztery na siedem dokumentów zamiany tego typu zostało wystawionych na rzecz biskupstwa poznańskiego⁷⁰. Jednakże nie może być tutaj mowy o jakichkolwiek ogólniejszych prawidłowościach formularzowych. Natomiast przychylić się chyba należy do opinii K. Skupieńskiego, wedle którego rozbieżności redakcyjne w wypadku formularza zamiany spowodowane były skomplikowanym przebiegiem samej transakcji⁷¹.

Spośród dokumentów zamiany posiadających wspólny formularz, redagowanych przez pisarzy określonej kancelarii, wskazać można natomiast na kilka dyplomów, które częściowo ze względu na występowanie tych samych formuł, bądź poszczególnych zwrotów, mogą uznać za wypadki posłużenia się tym samym formularzem⁷².

Michał:

1. KDW I, 295 – 1251 r.⁷³

..., quod veniens in presenciam nostram Premislonis Dei gracia ducis Polonie comes Sudovoy filius quondam felicis memorie Hwalonis confessus est talem commutationem de consensu fratris sui comitis Iarostii cum venerabilibus fratribus Cisterciensis Ordinis de Gostichov fecisse. Dedit enim dictis fratribus dimidiam villam suam que Hrestowo nuncupatur, recipiens ab eis villam domus ipsorum que Konarske nuncupatur iure hereditario ac perpetuo possidendam: memorati vero fratres eidem comiti septem

2. KDW I, 335 – 18 III 1256 r.⁷⁴

...quod veniens in presenciam nostram miles noster comes Dyrsek filius condam Dyrsonis protestatus est, quod de consensu et bona voluntate fratrum suorum, Goslavi videlicet et Tome, talem commutationem cum domino Henrico abbate de Gostichow et fratribus eiusdem monasterii fecisset. Dedit enim predictus Dyrsek fratribus memoratis et domui ipsorum hereditatem suam que Lubenitsco vulgariter nuncupatur perpetuo possidendam in concambium, recipiens ab ipsis hereditatem domus ipsorum

3. KDW I, 340 – 9 V 1256 r.⁷⁵

..., quod quidam iuvenes, Bogussa videlicet et Paulus, Slesienses de cognatione domini Pauli quondam Poznaniensis ecclesie episcopi, quondam fecerunt commutationem cum domino abbate de Heinrichowe, dantes ei sortem quam habebant iuxta ipsum claustrum que vulgariter Brucaliz nuncupatur, recipientes ab ipso tantumdem in Ochla, quod idem claustrum ex donatione felicis memorie patris nostri ac nostra gracia possidet.

⁶⁹ Por. poniżej.

⁷⁰ KDW, t. I, nr 579; ibidem, t. II, nr 721, 730, 731.

⁷¹ K. Skupieński, op. cit., s. 36.

⁷² Nie biorę przy tym, rzecz jasna, pod uwagę opisu innych, niż zamiana czynności prawnych, bądź klauzul, redagowanych na potrzeby konkretnej transakcji.

⁷³ Dokument dla cystersów w Paradyżu.

⁷⁴ Tak, jak w poprzednim przypisie.

⁷⁵ Dokument dla cystersów w Henrykowie.

marcas argenti ad villam suam addiderunt.

que Gorca appellatur, cum decem marcis argenti, cum quatuor bubus, cum seminibus et cum omnibus aliis hutilitatibus que tunc temporis in villa prefata inveniebantur, eodem iure perpetuo cum omnibus suis successoribus possidendam.

Trzy powyżej przytoczone dokumenty różni tylko obecność formuły obecności władcy oraz konsensu krewnych, uzupełnionych dodatkowo na drugim dyplomie formułą dobrej woli oraz przedmiotem zamiany, uzupełnionym o określenie dodatkowej sumy pieniędzy, na dokumentach przeznaczonych dla cystersów w Paradyżu.

Tilo:

1. KDW I, 513 – 28 VII 1282 r.⁷⁶

..., quod in nostra nostrorumque baronum presencia reverendus pater dominus Martinus abbas sancte Marie de Lubin, cum honorabili viro comite Stephano castellano Crobensi, filio quondam comitis Scederici castellani de Criwin, talem fecit super quibusdam hereditatibus rationabilem commutationem sub hac forma: quod dictus dominus abbas M. Pro domo Lubinensi ab eodem comite Stephano commutavit hereditatem que Marisewo wlgariter nuncupatur, pro hereditate domus supradicte que Girka dicitur in wlgari

2. KDW I, 514 – 1282 r.⁷⁷

..., quod in nostra nostrorumque baronum presencia, honorabilis vir Martinus abbas de Lubin cum comite Stephano castellano Crobensi talem fecit commutationem hereditatum, quod idem comes Stephanus hereditatem suam Marisewo nuncupatam domino abbati superius nominato porrexit pro Girka sub hac forma, quod sepius dictus Stephanus rivulum fluentem inter Girkam et Marisewo integraliter possidebit.

3. KDW I, 537 – 1284 r.⁷⁸

..., quod in nostra nostrorumque baronum presencia venerabilis pater dominus Jacobus, miseracione divina archiepiscopus Sancte Gnezensis ecclesie, cum militibus nostris Sixto et Virbentha filiis comitis Virbentha talem fecit commutationem: videlicet dans eis Mnevice villam que ad archiepiscopatum dinoscebatur spectare, pro eadem hereditate ab eisdem recipiens Vetsino et Petricovice, cuius incola fuit Ragisco.

⁷⁶ Dokument dla benedyktynów w Lubiniu.

⁷⁷ Dokument dla Stefana, kasztelana Krobii.

⁷⁸ Dokument dla arcybiskupstwa gnieźnieńskiego.

Dwa pierwsze z przytoczonych powyżej dyplomów zostały wystawione dla obu stron jednej akcji prawnej⁷⁹. Wszystkie przytoczone dyplomy różni jedynie użyty czasownik na określenie transakcji zamiany.

Jasiek:

1. KDW II, 619 – 12 V 1280 (sic!) r.

...quod de consilio et consensu baronum nostrorum cum venerabili patre domino Johanne secundo, Dei gratia episcopo Poznaniensi, permutationem villarum fecimus in hunc modum. Dedimus siquidem prefato domino episcopo et ecclesie Poznaniensi has villas: Lubnicam, Zambrsco, Withomisle cum ecclesia, et sortem super Balam contiguam ville episcopi Belsco, nulli alteri nisi nostro ducatu pertinentes, cum omnibus iuribus, pertinentiis et libertatibus quas habent ville Poznaniensis ecclesie ab antiquo possesse; recipientes ab eodem episcopo et Capitulo suo villam forensis sitam in terra ei adiacentibus et pertinentiis ad easdem, cum omni hominibus ascriticiis ecclesie Poznaniensis dumtaxat exceptis. Quas villas dedimus dilecto patruo nostro, illustri principi domino Mistivoyo duci Pomoranie, pro ipsius necessitate, recipientes ab ipso pro recompensatione castrum Visegrod cum omnibus villis et pertinentiis eiusdem: et hanc permutationem promisimus inter nos bona fide firmiter et inviolabiliter observari.

2. KDW II, 689 – 28 X 1292 r.⁸⁰

...cum venerabili patre nostro domino Johanne misericordie divina episcopo et fratribus suis Capitulo Poznaniensi, talem villarum fecisse commutationem. Dedimus siquidem eidem domino episcopo et fratribus suis Capitulo Poznaniensi villam nostram, nulli alteri quam ducatu nostro pertinentem, Scosevo vulgariter dictam, et partem alterius ville que Mloda dicitur, sicut nunc sunt limitibus consignante, cum omni iure et utilitate, lacubus et libertate quam omnes ville Poznaniensis ecclesie antiquitus possesse habuerunt et habent, videlicet a citacione castri, iuducis, seu cuiuslibet officialis nostri, ab opole, a stacionibus, collectis et aliis iuribus ducalibus, ab angariis et perangariis et servitutibus universis, quibuscunque nominibus vocentur. Recipientes ab ipso domino episcopo et eius Capitulo racione huiusmodi permutationis villam ecclesie ipsorum Crosna dictam, sitam super fluvium Mosinam, similiter cum omni iure et utilitate, qua recepta, ipsam comiti Nicolao palatino Kallisiensi sub protestacione domini episcopi et Capituli eius Poznaniensis tradidimus et donavimus, iure hereditario in perpetuum possidendam.

Powyżej przytoczone dokumenty różnią się jedynie poprzez występowanie formuły konsensu oraz *konsilium moźnych*, formuły utrzymania w mocy darowizny na pierwszym z dyplomów oraz czasownikami określającymi czynność zamiany. Schemat redakcyjny formularza zamiany stosowany przez Jaśka trafił również na doku-

⁷⁹ Por. powyżej.

⁸⁰ Oba dyplomy zostały przeznaczone dla biskupstwa w Poznaniu.

ment zredagowany przez innego pisarza kancelarii Przemysła II Mikołaja. W tym wypadku formularz dostosowano do typu czynności prawnej *in negotiis alienis*.

Mikołaj⁸¹:

quod in nostra nostrorumque baronum presencia constituti venerabilis pater dominus Johannes Poznaniensis episcopus ex una parte, et Bartholomeus et Nicolaus fratres et filii Manczonis ex altera, comutationem terrarum fecerant prout inferius annotatur. Dederunt siquidem milites superius nominati partem Lubecovo, prout per nostrum ministerialem missum per subcamerarium nostrum est suis limitibus consignata, domino episcopo Poznaniensi nomine ecclesie sue, et receperunt ab eo villam sive hereditatem Crupczino dictam vulgariter et triginta marcas argenti usualis, quas se confessi sunt integraliter recepisse.

Biskupstwo poznańskie:

1. KDW II, 721 – 27 VII 1294 r.

...quod in nostra presencia constituti, venerabilis pater dominus Johannes episcopus Poznaniensis et Dalebor cum fratre Andrea, talem inter se fecerunt villarum perpetuam commutationem: videlicet quod idem dominus episcopus nomine suo et ecclesie sue recepit a Daleborio et fratre suo Andrea villam ipsorum nomine Galanzowo minus, iuxta episcopi Galanzowo, et dedit eis villam ecclesie sue nomine Vscenczino cum sorte Paruszowo, addens eis nichilominus idem dominus episcopus pro supplemento mansorum unum Flammangicum in Galanzowo, ubi Bosidarius est scoltetus, vel decem marcas argenti usuali pro eodem manso libero, et Wscencino cum ea, quam ipsi in suo tenuerunt Galanzowo libertate.

2. KDW II, 731 – 1295 r.

...quod in nostra presencia constituti venerabilis pater dominus Johannes episcopus et Bartholomeus et Nicolaus Manczonis, fratres, permutationem terrarum inter se fecerunt ita, quod venerabilis pater dominus Johannes episcopus dedit Bartholomeo et Nicolao supra dictis Crupczino cum ea libertate, cum qua Poznaniensis ecclesia possidebat, et recepit ab ipsis partem Lubecovo ipsorum, sicut iam limitibus est divisum; et in melioracionem terre dictorum Bartholomei et fratris sui, dominus episcopus triginta marcas usualis argenti dedit eis, quas triginta marcas confessi sunt coram nobis integraliter recepisse.

Jak łatwo daje się zauważyć, opis czynności zamiany na obu dyplomach został wystylizowany w bardzo podobny sposób. Jediną różnicę stanowi kolejność etapów transakcji zamiany oraz opis dalszych postanowień, tj. przekazania dodatkowej sumy pieniędzy.

⁸¹ KDW, t. II, nr 730. Dokument został wystawiony dla biskupstwa poznańskiego, datowany na 1295 r.

2. Kupno-sprzedaż

Z terenów Wielkopolski sprzed końca XIII w. nie posiadamy zbyt wielu dokumentów książeńcych, zawierających opis transakcji kupna-sprzedaży, w sumie 22 wypadki⁸². Sytuacja ta nie ulega zmianie, jeśli wziąć pod uwagę dokumenty prywatne⁸³. W świetle ustaleń R. Taubenschlaga najbardziej rozbudowanym formularzem był formularz kupna-sprzedaży⁸⁴. Wyróżnił on szereg sformułowań składających się na ten formularz: stwierdzenie faktu, że sprzedawca rzecz sprzedał, fakt sprzedaży w sądzie bądź poza sądem, wzmiankę o rezygnacji⁸⁵, wzmiankę o dokonaniu czynności z dobrej woli, wskazanie na motyw, którym kierował się sprzedawca. Nieodzownie określenie przedmiotu transakcji kupna-sprzedaży, pokwitowanie zapłaty, oświadczenie sprzedawcy, iż kupujący otrzymuje rzecz bez żadnych ograniczeń, a ponadto oświadczenie sprzedawcy, iż zrzeka się praw do sprzedanej przynależności, przyrzeczenie sprzedawcy zaniechania niepokożenia posiadania nabywcy⁸⁶ oraz pomniejsze klauzule, zawierające przyrzeczenie obrony sprzedawcy przed napaścią osób trzecich, jak też oświadczenie sprzedawcy obok oświadczenia kupującego, że rzecz kupił.

Formularz kupna-sprzedaży poddał analizie również K. Skupieński⁸⁷. Odnotował on jeden charakterystyczny przypadek dokumentu z 1251 r. obleczenia omawianej transakcji w formularz nadania, a co tłumaczył chęcią przeciwdziałania skutkom prawa retraktu.

Przy transakcji kupna-sprzedaży, podobnie jak w wypadku nadania i zamiany, odnotowuję dwa rodzaje dokumentów książeńcych wystawiane *in negotiis propriis*⁸⁸ oraz *in negotiis alienis*⁸⁹. Pierwsze dokumenty kupna-sprzedaży na terenach średniowiecznej Wielkopolski, nie licząc dyplomu wystawionego wspólnie przez Przemysła I oraz Bolesława Pobożnego 17 VII 1246 r. na rzecz bi-

⁸² KDW, t. I, nr 254, 333, 338, 355, 359, 366, 389, 397, 430, 447, 449, 479, 494, 512, 562; ibidem, t. II, nr 626, 634, 664, 677, 691; *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jasiński, T. Jurek, I. Skierska, Poznań 1999, t. XI (dalej: KDW), nr 1706. Do dokumentów kupna-sprzedaży nie zaliczę dyplomów zawierających opis sprzedaży wójtostw bądź sołectw.

⁸³ Ibidem, t. I, nr 86, 279, 356, 380.

⁸⁴ R. Taubenschlag, op. cit., s. 4–25.

⁸⁵ Do której wciągnano wzmiankę o dokonanej transakcji.

⁸⁶ Ze swej strony oraz następców.

⁸⁷ K. Skupieński, op. cit., s. 36.

⁸⁸ KDW, t. I, nr 354 (dokument zawiera również wyrok książeńcy), 355, 389, 430, 449, 494.

⁸⁹ Ibidem, t. I, nr 254, 333, 338, 359, 366, 397, 479, 512, 557, 562; ibidem, t. II, nr 626, 634, 664, 677, 691; KDWielkop., t. XI, nr 1706.

skupstwa w Poznaniu, a będącego raczej opisem wyroku w sprawie wyegzekwowania przez krewnych pozbywcy prawa pierwokupu posiadłości⁹⁰, pojawiły się w drugiej połowie lat 50. XIII w.⁹¹, odkąd występowały już regularnie do końca trzynastego stulecia⁹². W ciągu całego XIII w. można zauważyć wyraźny spadek ogólnej liczby dokumentów kupna-sprzedaży. Poza początkowym okresem, kiedy w latach 1241–1250 książęta wielkopolscy zaczęli wystawiać dokumenty dotyczące kupna-sprzedaży⁹³, okresem najliczniejszego ich występowania były trzy kolejne dziesięciolecia, za to w czasach samodzielnych rządów w Wielkopolsce Przemysła II odnotowują prawie dwukrotny spadek ich liczby⁹⁴. Jednakże jeśli przyjrzeć się teraz dokumentom książęcym transakcji kupna-sprzedaży *in negotiis alienis*, to wówczas wyłoni się obraz utrzymywania się podobnej ilości analizowanych dyplomów przez cztery kolejne dziesięciolecia, począwszy od lat 60.⁹⁵ Jedynie w poprzednim dziesięcioleciu stwierdzamy prawie dwuprocentową przewagę dokumentów książąt wielkopolskich kupna-sprzedaży wystawianych *in negotiis alienis*⁹⁶. W wypadku kupna-sprzedaży obserwujemy analogiczną sytuację, z jaką spotkaliśmy się rozpatrując formularz zamiany. Wyraźnie widoczny jest wzrost dokumentów *in negotiis alienis* w czasach panowania Przemysła II. Spośród 13 dokumentów wystawionych przez książąt wielkopolskich⁹⁷, aż siedem zostało wystawionych przez ostatniego z wielkopolskiej linii Piastów⁹⁸, za panowania którego kancelaria książęca wystawiła tylko jeden dokument dotyczący sprzedaży dokonanej przez księcia⁹⁹.

Dokumenty kupna-sprzedaży wystawiane były w jednym egzemplarzu, który otrzymywał odbiorca¹⁰⁰. Dokumenty transakcji kupna-sprzedaży bywały czasami uzupełniane nadaniem zwolnień immunitetowych odbiorcy dyplomu¹⁰¹. W jednym natomiast wypadku dokument kupna-sprzedaży zawierał dodatko-

⁹⁰ KDW, t. I, nr 254.

⁹¹ Ibidem, nr 333, 338, 355, 359, 366.

⁹² Por. aneks nr 1.

⁹³ Patrz aneks nr 1.

⁹⁴ Ibidem.

⁹⁵ Ibidem.

⁹⁶ Ibidem.

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ Zob. aneks nr 1.

⁹⁹ KDW, t. I, nr 494.⁸³ Ibidem, t. I, nr 86, 279, 356, 380.

¹⁰⁰ R. Hube, *Prawo polskie w wieku trzynastym*, [w:] idem, *Pisma zbiorowe*, t. 2, Warszawa 1905, s. 436.

¹⁰¹ KDW, t. I, nr 355, 359, 430, 447, 449; ibidem, t. II, nr 626, 634, 677, 691.

wo pozwolenie na lokację¹⁰². Wśród badanych dokumentów znajduje się również jeden falsyfikat¹⁰³, przy czym dokument ten obok transakcji kupna-sprzedaży zawiera ponadto szereg innych postanowień¹⁰⁴.

Przystępując do formalnego rozbioru formularza kupna-sprzedaży, to na dyplomach wystawionych *in negotiis alienis* odnotowuję podobne zjawisko, jakie zaobserwowałem w przypadku książęcych dokumentów zamiany *in negotiis alienis*¹⁰⁵. Mianowicie na rozpatrywanych dyplomach charakterystyczne jest występowanie formuły obecności władcy, która pojawiła się aż na 11 dokumentach¹⁰⁶. Książę potwierdził transakcję kupna-sprzedaży siedmiokrotnie¹⁰⁷, przy czym jedynie cztery razy konfirmacja książęca wystąpiła na dokumentach zaopatrzonych w formułę obecności władcy¹⁰⁸. Jeden dokument z rozpatrywanej grupy został dodatkowo umocniony jedynie autorytetem władcy¹⁰⁹. Na trzech dyplomach pojawił się natomiast element charakterystyczny dla wszelkiego typu dokumentów książęcych wystawianych *in negotiis alienis*¹¹⁰, określenie woli sprawcy¹¹¹. W dwóch wypadkach zaznaczono tamże, iż sprzedawca publicznie, przed księciem, a raz przed księciem wraz z możnymi, ogłosił sprzedaż nieruchomości¹¹².

Jako charakterystyczną cechę formularza kupna-sprzedaży wszystkich podanych badaniom w tej pracy dokumentów, wskazać może również brak formuły motywacyjnej. Na formularzu kupna-sprzedaży wyróżniamy natomiast następujące formuły¹¹³:

2.1 Formuła sprzedaży.

¹⁰² KDW, t. I, nr 447.

¹⁰³ Odbiorcą dyplomu byli cystersi w Obrze, zob. następny przypis.

¹⁰⁴ KDW, t. I, nr 557.

¹⁰⁵ Por. powyżej.

¹⁰⁶ KDW, t. I, nr 333, 338, 366, 397, 479, 512, 557; ibidem, t. II, nr 626, 634, 677, 691.

¹⁰⁷ Ibidem, t. I, nr 338, 359, 397, 562; ibidem, t. II, nr 634, 664, 677.

¹⁰⁸ Ibidem, t. I, nr 338, 397; ibidem, t. II, nr 634, 677.

¹⁰⁹ Ibidem, t. I, nr 254: *Hec autem vendicio celebrata fuit nostra auctoritate*.

¹¹⁰ Zob. drugą część pracy.

¹¹¹ KDW, t. I, nr 366, 397; ibidem, t. II, nr 634.

¹¹² Ibidem, t. I, nr 366: *sortem que Mocovo nominatur, contiguam ville sue vocabulo Grodnicza, emit apud Hyranum heredem de Ostroweczno pro quinque marcis argenti et una vacca, que sibi iam exsolvit, ipso Hyrano coram nobis et nostris baronibus protestante, 397: quam venditionem coram nobis publicavit*.

¹¹³ Formularz dokumentów kupna-sprzedaży dla późniejszego okresu omawia P. Dąbkowski, op. cit., s. 530.

2.2 Określenie ceny kupna/sprzedaży.

2.3 Klauzula potwierdzenia odebrania sumy pieniędzy należnych tytułem sprzedaży.

2.1. Formuła sprzedaży

Formuła ta obecna była na każdym dyplomie, zawierającym opis transakcji kupna-sprzedaży. Formuła sprzedaży oddawana była za pomocą czasownika *vendere*¹¹⁴ lub *emere*¹¹⁵, choć na kilku dyplomach posłużono się również dodatkowo terminami zaczerpniętymi z formularza nadania¹¹⁶ oraz innymi¹¹⁷. W formule tej poza tym występowała zawsze kontrahenci oraz przedmiot transakcji. Pod koniec XIII w., na dwóch dokumentach książęcych z terenów Wielkopolski dotyczących transakcji kupna-sprzedaży, do formuły sprzedaży została dołączona wzmianka o rezygnacji¹¹⁸. Natomiast na trzech dyplomach w formułę sprzedaży wpleciono formułę tradycji¹¹⁹, co w literaturze powiązано już z wpływem prawa rzymskiego¹²⁰. Jednakże zgłoszono również propozycję, naszym zdaniem, bliższą realiom Polski trzynastego stulecia, powiązania występujących elementów formularza nadania na dokumentach kupna-sprzedaży z zabiegami redaktorów dokumentów ukrycia transakcji sprzedaży pod formularzem nadania, w celu lepszej ochrony przed skutkami prawa retraktu¹²¹.

¹¹⁴ KDW, t. I, nr 333, 338, 354, 355, 389, 397, 430, 447, 449, 479, 562; ibidem, t. II, nr 626, 677, 691.

¹¹⁵ Ibidem, t. I, nr 359, 366, 512.

¹¹⁶ Ibidem, t. I, nr 333; ibidem, t. II, nr 677, 691. B. M. Tock, *L'acte privé en France, VIIe siècle - milieu du Xe siècle*, [in:] *Les transferts patrimoniaux en Europe occidentale VIIIe-Xe siècle (I). Actes de la table ronde, 6, 7 et 8 mai 1999, Mélanges de l'Ecole Française de Rome, Moyen Age*, t. III – 2, 1999, s. 516 wyróżnia dla dokumentów kupna-sprzedaży z terenów Francji od VII do połowy X wieku formułę: *Constat me vobis vendidisse*.

¹¹⁷ KDW, t. I, nr 397: *se ad invicem oppignarunt* oznacza zobowiązanie umacniające transakcję kupna-sprzedaży oraz ibidem, t. I, 574.

¹¹⁸ KDW, t. II, nr 677: *libere vendiderunt et resignaverunt*; ibidem 691: *vendidit pro octo marcis usualis monete et resignavit*.

¹¹⁹ Ibidem, t. I, nr 333: *vendidit et contulit iure hereditario perpetuo possidendam*; ibidem t. II, 634: *asseruit se dedisse, vendidisse, tradidisse iure proprio in perpetuum*, 664: *dedit, vendidit et tradidit pure et libere*.

¹²⁰ R. Taubenschlag, op. cit., s. 9–10, przyjmujący za formułę tradycji wszystkie sformułowania dokumentu, w których występował czasownik *trado*.

¹²¹ K. Skupieński, op. cit., s. 36.

2.2. Określenie ceny kupna/sprzedaży

Określenie ceny kupna/sprzedaży występowało na większości, ale nie na wszystkich rozpatrywanych tu dokumentach¹²². Cenę szacowano w grzywnach srebra, dwukrotnie określając, iż chodzi o *marcas usualis*¹²³, a które na jednym dyplomie dookreślono dodatkowo przez przymiotnik *purus*¹²⁴. W jednym wypadku obok ceny w srebrze wymieniono jeszcze dodatkowo krowę¹²⁵. Na jednym dyplomie ceny nie podano w grzywnie, lecz zastąpiono ogólnym określeniem *pecunia*¹²⁶.

2.3. Klauzula potwierdzenia odebrania sumy pieniędzy należnych tytułem sprzedaży

Klauzula potwierdzenia odebrania sumy pieniędzy należnych tytułem sprzedaży zawierała oświadczenie strony o przyjęciu sumy pieniężnej oraz precyzowała, jakim tytułem to nastąpiło. Klauzula ta wystąpiła tylko trzykrotnie na badanych dokumentach¹²⁷. Na dokumencie z 25 IV 1257 r. wystawionym przez Bolesława Pobożnego dla kapituły gnieźnieńskiej przyjęła ona kształt prostego oświadczenia strony o odebraniu należnej jej sumy pieniędzy¹²⁸. Natomiast na dokumentach wystawionych wspólnie przez Przemysła I i Bolesława Pobożnego z 17 VII 1246 r. dla biskupstwa poznańskiego¹²⁹ oraz na dyplomie Przemysła II z 6 XII 1282 r., przeznaczonego dla kapelanów książęcych, a jednocześnie dla braci: Tilonia, prepozyta santockiego, Jakuba, kanclerza i kanonika poznańskiego, Mikołaja, kanonika poznańskiego i Stefana¹³⁰, rozpatrywana klauzula przybiera już bardziej skomplikowaną formę¹³¹. Na pierwszym ze wskazanych dyplo-

¹²² Brak określenia ceny kupna/sprzedaży odnotowuję na następujących dokumentach: KDW, t. I, nr 333, 338, 359; ibidem, t. II, nr 677.

¹²³ Ibidem, t. I, nr 512; ibidem, t. II, nr 691.

¹²⁴ Ibidem, t. I, nr 355.

¹²⁵ Ibidem, t. I, nr 366. Zwyczaj uzupełniania sumy pieniędzy K. Skupiński, op. cit., s. 68, interpretuje jako analogię do nowogrodzkiego zwyczaju, znanego pod mianem „popołonok”.

¹²⁶ KDW, t. I, nr 494.

¹²⁷ Por. poniżej.

¹²⁸ KDW, t. I, nr 355: (sumę pieniędzy) *quas receperamus a filiis Wirbete pro villa eiusdem Capituli*.

¹²⁹ Ibidem, t. I, nr 254.

¹³⁰ Ibidem, t. I, nr 634.

¹³¹ Rozpatrywana klauzula w formie omówionej poniżej, wśród wszystkich dokumentów zredagowanych w Wielkopolsce sprzed końca XIII w. wystąpiła tylko na dwóch dokumentach zacytowanych poniżej w tekście.

mów, wystawcy dokumentu oświadczyli, że w ich obecności oraz wymienionych w dyplomie świadków biskup poznański otrzymał pieniądze „ważone” oraz „liczone”, które biskup stwierdził w pełni spłaconymi¹³². Na drugim natomiast dyplomie sprzedawca, Rajnold, wójt poznański, stwierdził, iż należną mu sumę pieniędzy otrzymał w całości, daną, spłaconą i policzoną¹³³. Źródło obu przytoczonych powyżej klauzul łatwo odnaleźć w prawie rzymskim, które wymagało określenia ceny w „pieniądzach liczonych”¹³⁴. Natomiast tzw. ekscepcja *pecunia non numerata, non soluta, non tradita*, wywodząca się w konsekwencji również z prawa rzymskiego¹³⁵, była szeroko rozpowszechniona w zachodnioeuropejskiej dyplomatyce¹³⁶.

Dokumenty kupna-sprzedaży, redagowane przez pisarzy kancelarii książęcej, charakteryzuje ponadto pewien stały, bardzo prosty schemat redakcyjny. Przyglądając się dokumentom kupna-sprzedaży *in negotiis propriis* księcia, łatwo można wskazać na charakterystyczne elementy formularza. Pięć poniżej przytoczonych dyplomów przedstawiając transakcję kupna-sprzedaży wymienia zawsze strony uczestniczące w akcji prawnej, jej przedmiot oraz cenę kupna. Pomijając formuły typowe dla wszystkich rodzajów formularzy czynności prawnych¹³⁷ odnotowuję, iż jedynie pierwszy z wymienionych tu dokumentów został zaopatrzony dodatkowo w klauzulę odebrania sumy pieniędzy należnej tytułem sprzedaży, a drugi z rozpatrywanych dokumentów posiada klauzulę precyzującą warunki ewentualnego retraktu.

¹³² KDW, t. I, nr 254: *quam pecuniam idem dominus episcopus supradictis militibus coram nobis et testibus infraposis pensatam obtulit sive numeratam: iidem vero pecunia recepta dixerunt, se esse bene solutos et ad plenum.*

¹³³ Ibidem, t. II, nr 634: *Quod precius dictus Reynoldus confessus et contentus est se ab ipsis habuisse et recepisse, ac sibi integre datum, solutum et numeratum esse...*

¹³⁴ K. Kolańczyk, *Prawo rzymskie*, wyd. 2, Warszawa 1976, s. 383–384.

¹³⁵ Ibidem, s. 376.

¹³⁶ *Vocabulaire international de la diplomatie*, ed. Mª Milagros Carcel Orti, Valencia 1994, s. 62: *L'exception très fréquente de pecunia non numerata, non soluta, non tradita vise à annuler tout acte pour lequel la somme prévue n'aurait pas été remise effectivement, définitivement, intégralement à la partie qui doit la recevoir*; A. Giry, *Manuel de diplomatie*, 2ème éd. Paris 1925, s. 560–561 wymieniając ekscepcje z prawa rzymskiego pisze m.in. również o ekscepcjach *non numerate pecunie, non tradite, non recepte* lub *preti non soluti*.

¹³⁷ Chodzi tu o obecne na dokumentach nr 1, 3, 4, 5 formuły konsensu i *konsilium*, następnie o formułę wskazania na świecki cel czynności prawnej pojawiającej się na dyplomach nr 2 i 5, oraz o określenie wcześniejszego tytułu darowizny występującego na dokumencie nr 4.

1. KDW I, 355¹³⁸

de consensu et voluntate fratris nostri domini ducis Premislii vendidimus villam que Geserce nuncupatur, in districtu castellanie de Ostrow sitam, Capitulo Gneznensi pro triginta marcis puri argenti, quas receperamus a filiis Wirbete pro villa eiusdem Capituli, Chonowa nomine, in districtu de Spitimir existente, iure hereditario possidendam...

2. KDW I, 389¹³⁹

ad communem civitatis nostre Kalis civiumque omnium ibidem utilitatem, pro pascuis decem mansos, sitos interviam Thorunensem et eam que ducit in Cocanino protensosque usque ad limites de Cocanin et Borcow, pro XII cim marcis argenti vendidimus, ab eis et ab omni posteritate eorundem iure hereditario libere in perpetuum possidendos: vulgari autem nomine eadem pascua Mecwade nuncupantur. Si quid quoque decem numerum mansorum excedens residuum fuerit, illud redimere tenebuntur

3. KDW I, 430¹⁴⁰

nos prius nostri filioli karissimi Premislonis assensu benivolo requisito, civi nostro de Poznan Thiloni et avunculo suo Henrico de Novoforo hereditatem quandam Spithcowo dictam apud Poznan, et aquam ibidem que Stara reka nominatur, ita prorsus integre sicuti eandem Henricus noster procurator Gneznensis primitus possidebat, pro LX marcas libere vendidisse iure hereditario...

4. KDW I, 449¹⁴¹

una cum consensu nostri dilecti mariti extrahantes nostram hereditatem de opole quod Chociczke vulgariter nominatur et quam nostri camerarii ante habuerunt, videlicet Zemac et frater suus Radim, militi nostro Petro filio condam beate memorie Milesse pro decem et octo marcis argenti vendidimus sibi suisque posteris, in perpetuum iure hereditario possidendam...

5. KDW I, 494¹⁴²

nos habentes maturum consilium nostrorum baronum, omnes utilitates subsequentes iure hereditario in perpetuum obtinendas civitati nostre Posnaniensi vendidimus pro quadam summa pecunie, non tantum ratione lucri, sed ut dicta civitatis de die in diem semper in melius in suis defectibus emendetur...

Również dokumenty książęce kupna-sprzedaży *in negotiis alienis* zostały zredagowane wedle jednego prostego schematu redakcyjnego, choć przez pięciu różnych pisarzy kancelaryjnych¹⁴³. Pierwsze trzy z zacytowanych poniżej dy-

¹³⁸ Dokument dla kapituły gnieźnieńskiej.

¹³⁹ Dokument dla miasta Kalisza.

¹⁴⁰ Dokument dla mieszczan poznańskich Tiloni oraz jego wuja Henryka ze Środy Śląskiej.

¹⁴¹ Dokument dla rycerza Piotra, syna Mileszy.

¹⁴² Dokument dla rajców Poznania: Henryka, Girkona, Zygryda, Hermana oraz Gerliba.

¹⁴³ Co do ustalenia proveniencji kancelaryjnej omawianych dokumentów naturalną kolejną rzeczą pomijam i w tym wypadku formuły charakterystyczne dla wszystkich typów formularzy czynności prawnych: formułę konsensu oraz formułę dobrej woli występujące na dokumentach nr 1, 2, o czym zob. drugą część pracy.

plomów zredagowanych w kancelariach Przemysła I oraz Bolesława Pobożnego, w opisie transakcji kupna-sprzedaży różni jedynie pojawienie się klauzuli potwierdzenia odbioru pieniędzy tytułem sprzedaży, która z kolei trafia również na dyplom oznaczony przez nas numerem 4. Formularz przytoczonych dokumentów charakteryzuje ponadto występowanie na czterech dyplomach formuły obecności władcy¹⁴⁴, typowej dla dyplomów książęcych *in negotiis alienis*¹⁴⁵, przy czym w dwóch wypadkach sprzedawca ogłosił publicznie sprzedaż w obecności władcy i możnych¹⁴⁶. Najmłodszy z dyplomów, jako jedyny z grupy, został zaopatrzony w konfirmację książęcą oraz w formułę rezygnacyjną, podczas gdy dokument oznaczony numerem 4 posiada w swym formularzu również renuncjację niepokojenia.

1. KDW I, 333¹⁴⁷

quod veniens in presentiam nostram mile noster Bogufalus, filius condam Zdislavi, procuratore Brunone Crucifero et fratre ipsius Alberto, de nostro consensu et bona voluntate hereditatem suam que vulgariter Zarino nuncupatur, cum omnibus hutilitatibus et attinentiis suis fratribus de Templo vendidit et contulit iure hereditario perpetuo possidendam

2. KDW I, 359¹⁴⁸

quod comes Cristianus una cum filiis suis, videlicet domino Jacobo canonico ecclesie Poznaniensis et Alberto fratre eius, villam ab abbate de consensu et voluntate tocius conventus domus sancte Marie de Lubin emit que Krirowo vulgariter nuncupatur, iure hereditario possidendam...

3. KDW I, 366¹⁴⁹

quod venerabilis pater noster dominus Bogufalus divina providencia Poznaniensis episcopus, cupiens ecclesiam beati Petri de bonis propriis ampliare, sortem que Moccovo nominatur, contiguam ville sue vocabulo Grodnicza, emit apud Hyranum heredem de Ostroweczno pro quinque marcis argenti et una vacca, que sibi iam exsolvit, ipso Hyrano coram nobis et nostris baronibus protestante

¹⁴⁴ Formuła obecności władcy nie występuje jedynie na drugim z wymienionych dyplomów.

¹⁴⁵ Por. nasze wcześniejsze rozważania nad formularzem zamiany. I drugą część pracy.

¹⁴⁶ Są to dokumenty oznaczone nr 3 i 4.

¹⁴⁷ Dokument dla templariuszy.

¹⁴⁸ Dokument dla benedyktyńców w Lubiniu.

¹⁴⁹ Dokument dla Boguchwała, biskupa poznańskiego.

4. KDW I, 512¹⁵⁰

quod reverendus pater dominus Martinus abbas Lubinensis a Nicolao filio quondam Voynonis emit sortem unam, sitam iuxta hereditatem domus Lubinensis Weskowo, que etiam sors Weskowo vulgariter nuncupatur, pro decem marcis argenti usualis, quam sortem idem Nicolaus in nostra nostrorumque baronum presencia domui Lubinensi porrexit iure hereditario in perpetuum possidendam; ita videlicet, ut nullus de suis successoribus vel cognatis ipsam redimere vel repetere presumat in perpetuum nullo modo

5. KDW II, 677¹⁵¹

quod in nostra nostrorumque baronum presencia constituti filii quondam Petri, videlicet Magnus, Vincencius, Woycech et Falus, hereditatem propriam, Drobnino vulgariter nuncupatam, que ad ipsos iure patrimonii pertinebat, comiti Bogumilo filio Johannis libere vendiderunt et resignaverunt, omni iuri quod in dicta hereditate habuerunt pro se et suis successoribus perpetuo renunciantes. Nos vero considerantes huiusmodi vendicionem rite et racionabiliter celebratam, ipsam ratificamus et approbamus perpetuo valituram...

Na zakończenie rozważań nad schematem redakcyjnym transakcji kupna-sprzedaży, stosowanym w kancelarii książęcej, odnotowuję dwa dokumenty Przemysła II przeznaczone dla odbiorców świeckich, zachowane w kopiach, które w konsekwencji nie zostały poddane badaniom proweniencyjnym pisma. Oba dyplomy charakteryzuje jednakże prosty formularz, podobny do omawianych do tej pory. Różnica, jaka zachodzi pomiędzy obydwoma dokumentami sprowadza się do obecności formuły dobrej woli oraz konfirmacji książęcej na pierwszym z dyplomów, a formuły obecności władcy i wzmianki o dokonanej rezygnacji na drugim¹⁵².

1. KDW II, 626¹⁵³

quod de voluntate et nostra permissione speciali dilectus servitor noster Arnoldus, filius Johannis, quinque mansos et quartale de sexto manso apud Thilonem concivem Calissensem, dictum de Tlokina, emit pro quadraginta marcis argenti usualis in villa nostra Borkowo vulgariter nuncupata; quam vendicionem gratam et ratam habentes, decrevimus robur perpetue obtinere firmitatis...

2. KDW II, 691¹⁵⁴

quod in nostram nostrorumque baronum presentiam veniens tiro, dictus Clamping, suos duos mansos liberos, quos a nobis habuit in villa nostra vulgariter dicta Thikadlowo, vendidit pro octo marcis usualis monete et resignavit Francisco atque suis legitimis successoribus, iure hereditario perpetuo possidendos,...

¹⁵⁰ Dokument dla benedyktynów w Lubiniu.

¹⁵¹ Dokument dla komesa Bogumiła, syna Jana.

¹⁵² Rezygnację szczególnie często zaznaczał na swych dyplomach pisarz kancelarii książęcej Przemysła II Jaśko, o czym patrz przypis nr 2.

¹⁵³ Dokument dla Tilonia, mieszczanina kaliskiego.

¹⁵⁴ Dokument przeznaczony dla Franciszka.

Pozostałe dwa dokumenty kupna-sprzedaży zredagowane przez pisarzy kancelarii książęcej Erwina i Piotra charakteryzuje już o wiele bardziej rozbudowany schemat redakcyjny¹⁵⁵.

3. Zastaw

Rozpatrując zastaw R. Taubenschlag wyróżnił dwa jego rodzaje: zastaw na upad oraz zastaw z nałożeniem aresztu¹⁵⁶. Natomiast na formularz *datio in solutum* składały się formuły stwierdzające świadczenie w miejsce wykonania¹⁵⁷ oraz przedmiot świadczenia, tj. osoby, jak też przyrzeczenie niezaczepiania zawartej umowy oraz obrony przeciw osobom trzecim. K. Skupieński zastaw odnotował dla Małopolski dopiero w drugiej połowie XIII w., w tym również *datio in solutum*, tylko na sześciu dyplomach¹⁵⁸. Formularz zastawu oddawał zawsze skomplikowany przebieg transakcji, ujmował jej rozmaite momenty, toteż nie można mówić o jakimś zunifikowanym formularzu, wspólnym dla wszystkich redaktorów dokumentów.

W Wielkopolsce pierwszy dokument zawierający opis transakcji zastawu został wystawiony 16 IV 1211 r. przez Władysława Laskonogiego dla cystersów w Łeknie¹⁵⁹. Jednakże ogólna liczba dyplomów zawierających opis zastawu jest z terenów XIII-wiecznej Wielkopolski niewielka i wynosi trzy, przy czym są to wyłącznie dokumenty książęce, wystawione *in negotiis alienis*¹⁶⁰. Odbiorcą dwóch z nich było biskupstwo poznańskie¹⁶¹.

Biorąc pod uwagę formalną stronę opisu samej transakcji zastawu, wyróżnić możemy dwie charakterystyczne formuły:

3.1 Formuła zawarcia transakcji zastawu.

3.2 Klauzule precyzujące warunki zastawu.

¹⁵⁵ KDW, t. II, nr 634, 664.

¹⁵⁶ R. Taubenschlag, op. cit., s. 45–48.

¹⁵⁷ Albo świadczenie w miejsce przedmiotu innego niż dłużny.

¹⁵⁸ K. Skupieński, op. cit., s. 36–37.

¹⁵⁹ KDW, t. I, nr 69.

¹⁶⁰ Poza dokumentem wymienionym w poprzednim przypisie są to KDW, t. II, nr 704, 705.

¹⁶¹ Ibidem, nr 704, 705.

3.1. Formuła zawarcia transakcji zastawu

Formuła zawarcia transakcji zastawu była obecna na wszystkich omawianych dyplomach. Wymieniała zawsze obu kontrahentów, przedmiot oraz sumę zastawną. Jeśli chodzi o tę ostatnią, to przy jej redakcji posługiwano się terminami charakterystycznymi dla określenia ceny kupna/sprzedaży tegoż formularza¹⁶². Sam termin zastaw oddano na wszystkich omawianych dyplomach za pomocą słowa *pignus*, przede wszystkim w formie rzeczownikowej¹⁶³.

3.2. Klauzule precyzujące warunki zastawu

Pod mianem klauzul precyzujących warunki zastawu rozumiem wszystkie sformułowania dokumentów zawierających opis transakcji zastawu, które, zgodnie z przyjętą dla klauzuli nazwą, określają pod jakimi warunkami zawarto transakcję zastawu. W najwcześniejszym z omawianych dyplomów określono trzy lata jako okres uiszczenia sumy zastawnej¹⁶⁴, na pozostałych trzech dyplomach, wymieniających pod zastaw sumę pieniędzy, zadowolono się jedynie samym określeniem sumy pieniężnej oraz prostym stwierdzeniem, iż po jej uiszczeniu zastawiona posiadłość powróci do zastawiającej w transakcji strony¹⁶⁵.

W przypadku zastawu, pomimo niewielkiej ilości dokumentów, w wypadku dwóch dyplomów przeznaczonych dla biskupstwa poznańskiego udaje się wskazać wspólny dyktat dla obu dyplomów, wystawionych tego samego dnia 6 VIII 1293 r.¹⁶⁶

¹⁶² Jednak na najstarszym dyplomie, zawierającym opis transakcji zastawu należną sumę pieniędzy określono w sposób nieznany mi z dokumentów zawierających opis kupna-sprzedaży: *marcas examinati argenti*. Zob. KDW, t. I, nr 69.

¹⁶³ Ibidem, nr 69: *in pignore*, KDW, t. II, nr 704; ibidem, nr 705: *pignori obligasse*.

¹⁶⁴ Ibidem, t. I, nr 69.

¹⁶⁵ Ibidem, t. II, nr 704, 705.

¹⁶⁶ W literaturze przypisuje się redakcję tego dokumentu pisarzowi kancelarii książęcej Miłkołajowi. Zob. przypis nr 2.

1. KDW II, 704

...quod in nostra presencia constituti, venerabilis pater dominus Johannes poznaniensis episcopus et Czeczirad filius Manczonis quondam militis nostri, idem Czeczirad recognovit hereditatem suam desertam, dictam Rambovo, eidem domino episcopo pro triginta marcis argenti, quas ab ipso recepit, pignori obligasse cum omni utilitate que ibi haberi potest et cum silva ipsam hereditatem Rambovo contingentem (sic); ita, quod cum dictus Czeczirad triginta marcas argenti eidem domino episcopo vel eius successori persolverit, prefatus Czeczirad ad suam hereditatem Rambovo sine contradictione qualibet revertatur.

2. KDW II, 705

...quod in nostra presentia constituti, venerabilis pater dominus Johannes Poznaniensis episcopus et Sandivogius dictus Colnicza, filius quondam Jacobi militis nostri, idem Sandivogius recognovit, hereditatem suam Rogosco dictam eidem domino episcopo pro octoginta marcis argenti, quas ab ipso recepit, pignori obligasse cum omni utilitate que ibi haberi potest; ita quod cum dictus Sandivogius octoginta marcas argenti eidem domino vel suo successori persolverit, prefatus Sandivogius ad suam hereditatem Rogosco sine contradictione qualibet revertatur.

Poza tym przypadkiem, już ze względu na samą ilość dyplomów zawierających opis transakcji zastawu, nie może być mowy o poszukiwaniu jakichkolwiek innych schematów redakcyjnych dla poszczególnych pisarzy dokumentów książących z badanych terenów i okresu. W literaturze przedmiotu próbowano wskazać, iż przyczyną tego stanu rzeczy był fakt złożoności oraz wieloetapowości transakcji zastawu ¹⁶⁷. Niemniej wśród badanych przeze mnie dokumentów wszystkie trzy odnoszą się do wcześniejszych etapów transakcji, czy wręcz do jego zawarcia ¹⁶⁸. Wszystkie zawierają zapis określonej sumy pieniędzy pod zastaw. Podobnie jak przy formularzach transakcji zamiany i kupna-sprzedaży dokumentów książących wystawianych *in negotiis alienis*, wspólną, charakterystyczną cechą wszystkich dyplomów zawierających opis transakcji zastawu, było występowanie formuły obecności władcy na cztery z badanych dokumentów ¹⁶⁹. Ponadto na dwóch dokumentach, wystawionych wprawdzie jednego dnia dla jednego odbiorcy, którym było biskupstwo poznańskie ¹⁷⁰, pojawiło się oświadczenie woli sprawcy ¹⁷¹, charakterystyczny element dyspozycji dla dokumentów książących wystawianych *in negotiis alienis* ¹⁷². Poddane analizie dokumenty zastawu charakteryzował również brak formuły motywacyjnej.

¹⁶⁷ Tak K. Skupiński, op. cit., s. 36–37.

¹⁶⁸ KDW, t. II, nr 704, 705.

¹⁶⁹ Ibidem t. I, nr 69; ibidem, t. II, nr 704, 705.

¹⁷⁰ Ibidem, t. II, nr 704, 705.

¹⁷¹ W obu przypadkach oddanej za pomocą czasownika *recognosco* w perfectum.

¹⁷² Patrz druga część pracy.

Aneksy

1. Liczba dokumentów zamiany

Dziesięciolecie	Liczba dokumentów zamiany	Ogólna liczba dokumentów	Średnia
poł. XII w. – 1200	1	3	33,3 %
1201–1210		5	
1211–1220		6	
1221–1230		4	
1231–1240	3	38	7,9 %
1241–1250	2	37	5,4 %
1251–1260	9	63	14,2 %
1261–1270	5	42	11,9 %
1271–1280	3	52	5,7 %
1281–1290	12	86	13,9 %
1291–1296	8	62	12,9 %

2. Liczba dokumentów *in negotiis propriis*

Dziesięciolecie	Liczba dokumentów <i>in negotiis propriis</i>	Ogólna liczba dokumentów	Średnia
poł. XII w. – 1200		3	
1201–1210		5	
1211–1220		6	
1221–1230		4	
1231–1240	3	38	7,9 %
1241–1250	2	37	5,4 %
1251–1260	5	63	7,9 %
1261–1270	3	42	7,1 %
1271–1280	2	52	3,8 %
1281–1290	1	86	1,1 %
1291–1296	1	62	1,6 %

3. Liczba dokumentów *in negotiis alienis*

Dziesięciolecie	Liczba dokumentów <i>in negotiis alienis</i>	Ogólna liczba dokumentów	Średnia
poł. XII w. – 1200		3	
1201–1210		5	
1211–1220		6	
1221–1230		4	
1231–1240		38	
1241–1250		37	
1251–1260	4	63	6,3 %
1261–1270	2	42	4,7 %
1271–1280	1	52	1,9 %
1281–1290	11	86	12,8 %
1291–1296	7	62	11,3 %

Summary

Legal Transaction Disposition Forms on the Documents of Wielkopolska Dukes until 1296 – Part 1: Exchange, Purchase/Sale, and Security

The article is the first part of discussion on the disposition form for the documents of assignment, exchange, purchase/sale and security made for Wielkopolska dukes until 1296. The existing literature has so far omitted the analysis of disposition formulas when analyzing the document form. It turns out, however, that this section of documents can be also analyzed by using the methods of office provenance – the style. In this part of my discussion I have analyzed exchange, purchase/sale and security documents, using historical-legal literature for the purpose. The analysis leads to the conclusion that these parts of the document had their own form or can at least be partly analyzed in terms of provenance.

Bibliografia

Źródła drukowane

Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, t. I, II, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1877–1881.
Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, t. VI, wyd. A. Gąsiorowski, H. Kowalewicz,
Warszawa 1982.

Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, t. XI, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jasiński, T. Jurek, I. Skierska, Poznań 1999.

Codex diplomaticus nec non epistolaris Silesiae, t. I, ed. K. Maleczyński, Wrocław 1951.

Literatura

Bielińska M., *Kancelarie i dokumenty wielkopolskie XIII w.*, Wrocław 1967.

Dąbkowski P., *Prawo prywatne polskie*, Lwów 1910.

Depreux P., *The Development of Charters Confirming Exchange by the Royal Administration (Eighth – Tenth Centuries)*, [in:] *Charters and the use of the written word in medieval society*, ed. by K. Heidecker, Brepols 2000.

Hube R., *Prawo polskie w wieku trzynastym*, [w:] idem, *Pisma zbiorowe*, t. 2, Warszawa 1905.

Kętrzyński S., *Michał i Konrad, dwaj dyktatorzy kancelarii wielkopolskiej w połowie XIII w.*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci O. Balzera*, t. 1, Kraków 1925, s. 21–30.

Kozłowska-Budkowa Z., recenzja: K. Maleczyński, *Studia nad dyplomami Odonica i Laskonogiego 1202–1239*, Lwów 1928, „Kwartalnik Historyczny”, t. 43, 1929, s. 46–61.

Krzyżanowski S., *Dyplomy i kancelaria Przemysława II. Studium z dziejów dyplomatyki polskiej XIII w.*, „Pamiętnik Akademii Umiejętności”, Wydział Historyczno-Filozoficzny, t. 8, 1890, s. 122–192.

Maleczyński K., *Studia nad dyplomami i kancelarią Odonica i Laskonogiego 1202–1239*, Lwów 1928.

Maleczyński K., *Zarys dyplomatyki polskiej wieków średnich*, cz. 1, Wrocław 1951.

Sikora F., *Dokumenty i kancelarie Przemysła I oraz Bolesława Pobożnego 1239–1279 na tle współczesnej dyplomatyki wielkopolskiej*, Wrocław 1969.

Skupieński K., *Funkcje małopolskich dokumentów w sprawach prywatnoprawnych do roku 1306*, Lublin 1990.

Taubenschlag R., *Formularze czynności prawno-prywatnych w Polsce XII i XIII w.*, „Studia nad Historią Prawa Polskiego”, t. 12/3, Lwów 1930.

Tock B.-M., *L'acte privé en France, VIIe siècle – milieu du Xe siècle*, [in:] *Les transferts patrimoniaux en Europe occidentale VIIIe-Xe siècle (I). Actes de la table ronde, 6, 7 et 8 mai 1999, Mélanges de l'Ecole Française de Rome, Moyen Age*, t. III–2, 1999, s. 499–537.